

Eskiçağ Yunan Felsefesi ve İbn Haldun'da Coğrafya ve İnsan İlişkisinin İncelenmesi

Studying The Relationship Between Geography and Human in Ancient Greek Philosophy and Ibn Khaldun

Elife Kılıç*

Kırklareli Üniversitesi, Felsefe Bölümü, Kırklareli, Türkiye

Orcid: E. Kılıç (0000-0002-6610-6487)

Özet: Yeryüzü şekilleri, çevre ve bulunan coğrafyanın şartları, insanı ve insan etkinliklerini sürekli etkilemiş ve etkilemeye devam etmektedir. Çünkü insan gerek fizikî, gerek düşünsel ve ahlâkî olmak üzere birçok yönden bu faktörlerin etkisine maruz kalmaktadır. Özellikle bu sorunu büyük ölçüde çok daha eski tarihlerde inceleyen Eskiçağ Yunan filozoflarından Herodot, Hippokrates, Aristoteles ve sonrasında İbn Haldun'un görüşlerine bakılacaktır. İnsan ve çevre arasındaki ilişkinin ne olduğu, hangisinin ağırlıkta olduğu ve bunun ölçütünün ne olduğu tartışma konusudur. İnsan, doğanın parçası olduğuna göre, insanı dolayısıyla kendimizi daha iyi anlamak için, bu konu büyük önem arz etmektedir. Bu sebeple, makalemizde başlangıçta coğrafyanın ne olduğu, konusu kısaca incelendikten sonra coğrafyanın temel ilgi alanı olan mekân ve iklimin insanın yapısına, düşüncesine olan etkileri Eskiçağ Yunan düşünürleri ve İbn Haldun özelinde ele alınacaktır. Bunun sonucunda coğrafyanın çeşitli bakımlardan insanın toplumsaşmasını, gelişmesini, karakterini, düşünce yapısını etkilediği fikrinin izleri Herodot, Hippokrates, Aristoteles'te bulmakla beraber daha sonra bu etkinin çeşitlendirilip ayrıntılı olarak işlendiği ve toplumbilimle nedensel bağlarla ilişkili olduğu sonucuna İbn Haldun'un görüşlerinde varılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Coğrafya, felsefe, mekân, iklim, İbn Haldun.

Abstract: The conditions of the earth, the environment or the current geography have constantly influenced and continue to influence people and human activities. Because a person is exposed to these factors physically, intellectually and morally. We shall focus on the ideas of Ancient Greek thinkers Herodotus, Hippocrates, Aristotle and later Ibn Khaldun, who looked at this issue in far earlier ages. It is disputed how the relationship between humans and the environment is, which is more dominant and what the criterion for it is. Since human is a part of nature, this topic is of great importance in order to better understand human and thus ourselves. For this reason, in our article, after a brief consideration of what geography is, object, the effects of environment and climate, which are the main areas of interest of geography, on the structure and thought of human, will be discussed in the context of the ancient Greek thinkers and Ibn Khaldun. As a result, although the traces of the idea that geography affects the socialization, development, character and mentality of people in various aspects can be found in Herodotus, Hippocrates and Aristotle, it will be concluded that this effect is diversified and processed in detail and is related to causal ties with sociology in Ibn Khaldun's views.

Keywords: Geography, philosophy, space, climate, Ibn Khaldun.

1. Giriş

İnsanı anlamamanın yolu, onun varoluşsal olarak bağlı olduğu genel anlamda varlığı, özel anlamda doğayı ve onunla olan ilişkilerini keşfetmekten geçmektedir. Bu yüzden insanı anlamaya çalışan düşünür ve bilim adamları, öncelikle evreni ve evrenle olan ilişkisini anlamaya ve açıklamaya gayret göstermişlerdir. Bu çaba karşımızda Batı felsefesinin ilk çağ filozoflarındaki doğanın *ana mad-desini (arkhe)* aramalarında, bugün yine zaman-mekân

boyutlarıyla anlamaya çalışan araştırmalarda, evrenle ilişkisini anlamaya çalışan bilim çalışmalarında, yahut Marksist coğrafya gibi felsefi düşüncelerin doğayla üretimle ilişkileri gibi çeşitli şekillerde çıkmaktadır.

Mekânda ortaya çıkan insan, ancak mekânda varolabilir, mekânda kültürünü, medeniyetini, gelişimini ortaya koyabilir ve yine mekânda varlığı ortadan kalkar.¹ Aralarındaki bu zorunlu ilişki, evrenin yapısı ve işleyişi ile

¹ Her ne kadar günümüzde insanın artık aya, uzaya çıkması mekân kavramını değişken kılsa da insanın tarihine bakınca ona ilişkin her türlü etkinliklerin mekânda ortaya çıktığını görürüz. Mekânı, geniş anlamda ele alınca dünya olarak da anlaşılabilir. Dolayısıyla araştırmada mekân, çevre ve doğa anlamlarında kullanılmaktadır. Ayrıca coğrafya, mekân bilimi olarak açım-

insanın evrenin bir parçası olmasından ileri gelmektedir. Felsefi olarak söylemek gerekirse de varolan olarak insanın diğer varolanlarla ve evrenle ilişkisinden kaynaklanmaktadır. İnsanı mekânı dayandırmadan açıklamak, temellendirmek oldukça zor hatta imkânsızdır. Bu ister fiziki ihtiyaçları ve yaşama gereksinimi kısımlarıyla olsun, ister metafizik anlamda mekanla ilişkisinde olsun, aralarındaki bağ göz ardı edilmeyecek kadar zorunlu görünmektedir.

Bugünkü bilim ve teknoloji anlayışı, çoğu sorunu çözmüş görünmekle beraber insanın evrendeki yeri ve doğayla, çevreyle ilişkisinden kaynaklı sorunları sadece insan merkezli bakarak çözmeye çalıştığından, hem bu problemler çözümsüz kalmış hem de yeni problemlere üstelik insanın geleceğini tehdit edebilecek problemlere yol açmıştır. Bu problemlerden bazıları çevre kirliliği, küresel ısınma, doğal kaynakların azlığı, genetiği bozulmuş gıda sorunu vb. şekilde çoğaltılabilir. Bu sorunların kaynağında insanın doğaya hâkim olduğunu düşünmesi ve doğanın kendi üzerindeki etkilerini yok sayması, doğanın değişim ve dönüşümün onu da değiştireceğini unutmasıdır. Oysa insanın doğa ile karşılıklı etkileşimi, zorunlu bir durum olduğundan birindeki sorunlar diğerinde de sorunlara yol açmaktadır.

Doğanın, özellikle coğrafya bilimi kapsamında ele alınan iklim, yeryüzü şekilleri, yetişen ürünler, bunların nasıl kullanıldığı vb. insanın yaşayışını, karakterini hatta düşünce ve ahlâkını bile etkilediğine yönelik görüşlerin izleri Eskiçağ Yunan felsefesi ve İbn Haldun'da bulunmaktadır.

Eskiçağ Yunan Felsefesi ve İbn Haldun'da karşımıza çıkan coğrafi unsurlar ve insan ilişkisi, günümüz insan-çevre ilişkisine dair ipuçları vermektedir. Bu gerekçelerden yola çıkarak, Eskiçağ Yunan Felsefesi filozoflarından bu konuyu açık bir şekilde görüşlerinde sunan Heredotos, Hippokrates ve Aristoteles'in düşüncelerine daha sonra da bu görüşlerden yararlanmakla beraber konuyu toplumbilimle ilişkilendiren İbn Haldun'un konuyla ilgili görüşlerine bakılarak, benzerlik ve farklılıklar incelenmiş, coğrafya-insan ilişkisine dair önemli belirlenimleri açıklanarak, değerlendirmelerde bulunulmuştur.

2. Coğrafya Nedir?

Coğrafya ve insan ilişkisini anlaşılması için öncelikle coğrafyanın ne olduğunun, hem etimolojik olarak hem de bir bilim olarak açıklanması gerekmektedir. Coğrafya Yunanca *ge*: yer, memleket, toprak, arazi ve *grapho*: çizmek, yazmak, tasvir etmek anlamlarına gelen sözcüklerin birleşiminden oluşur (Liddell, 2003). Tanımını yapmak gerekirse: Yeryüzünün tasvirini ve fiziksel özelliklerini, iklimini, nüfusunu vb. özelliklerini konu alan bilimdir (The Oxford Dictionary of Current English, 1987). Coğrafya, demek ki yeryüzünün şekillerini, farklılık ve benzerlikleri, bu farklılıkların sebeplerini, iklim unsurlarını vb. konuları insanla ilişkisi çerçevesinde, gözlem ve çe-

şitli ölçme yöntemleri kullanarak, bulmaya çalışan bilim olarak açıklanabilir. Konu olarak kendine coğrafi olguyu seçen coğrafya bilimi, belli bir coğrafi bakış açısını da gerektirir. Coğrafya metodu için nedensellik, genelleme ve aynı zamanda coğrafi olayların yeryüzünde yayılışı çok önemlidir. Coğrafi olayın dünyadaki benzerleriyle ilişkisi, bunların neden ve sonuç ilişkisi incelenerek genellemelere varılmaya çalışılmaktadır.

Coğrafyanın temelinde şu üç soru çok önemlidir: Ne, nerede, niçin o dağılım öyledir? İnsanın ve mekânın etkileşimini konu alan coğrafya özellikle bu üç soruya yanıtlar aramaktadır. Ancak, neyin nerede olduğunu bilmek, çok önemli olsa da, asıl önemli olan bunun niçin orada olduğunu, insanın faaliyetlerine etkisini bulmaktır (Tümer-ekin ve Özgüç, 2006). Anlaşılmaktadır ki coğrafyanın ortaya çıkışı, dünyadaki farklılık ve benzerliklere dayanmaktadır. Tek tek olguları inceleyen bu bilim, genelleştirme yaparak olguların üzerine çıkar ve buradan genel yargılara, yasalara ulaşmaya çalışmaktadır.

Kısaca coğrafya bilimi, mekân ve insanın karşılıklı etkileşimini konu almakla beraber burada özellikle dağılışı ilkesini baz almaktadır (Gümüşçü, 2012). Tabi dağılışıları bilmek yetmez, asıl olan o dağılışıların nedenlerini bilimsel olarak ortaya koymak ve insanla olan etkileşimini bulmaktır.

Coğrafya, modern anlamda bir bilim olma özelliğine ise 19. yüzyılda kavuşmuş olsa da doğanın, milattan önceki dönemlerde bile araştırma konusu olduğu bilinmektedir (Tümerekin ve Özgüç, 2006). Doğanın bir parçası olarak kendini gören insan, evrenle ilgili kapsamlı bilgiye sahip olmak için doğayı bilmek istemiştir. Bu sebeple, mitolojilerde bile önce evrenin oluşumu, sonra insanın ortaya çıkışı anlatılmaktadır. Sonraki dönemlerde ortaya çıkan felsefi görüşlerde, yine doğaya hâkim olan bir akıldan bahseden Herakleitos ya da Aristoteles'in yeryüzü dünyası-gökyüzü dünyası ayrımı gibi çoğu filozof doğaya ilişkin çeşitli açıklamalar yapmışlardır (Gökberk, 1979). Filozofların doğayı açıklama girişimleri, sonraki çağlarda da devam etmiştir. Coğrafya, tamamen bağımsız bir bilim olana kadar, filozofların bu bilimin gelişmesine büyük katkısı olmuş, hatta hala mekân-insan ilişkisi gibi konularda katkılar sürmektedir.

3. Eskiçağ Yunan Felsefesinde Coğrafya ve İnsan İlişkisi

Coğrafyanın temel konularından olan mekân ve iklim, geçmişten bugüne insan fitratına hatta anlayışına büyük etkide bulunmuştur. Mekânın (bulunulan coğrafya) deniz ve kara dağılımı, karaların engebeli, ovalık bölgeleri, geçilmez dağlar, su kaynakları bunların elverişli ya da elverişsiz olması çeşitli şekillerde insanın hayatını etkilemiştir. İklimle² birlikte insanların besin ihtiyaçlarını karşılama şekillerini, sosyal faaliyetlerini, yerleşmelerini bedensel yapılarını, renklerini hatta düşüncelerini bile etkilediği

landığı için mekân-insan ilişkisi araştırmada coğrafya-insan ilişkisi bağlamında işlenmiştir.

² İklim derken aynı zamanda nem, sıcaklık, rüzgâr gibi iklim elemanları da dikkate alınmalıdır.

çok açıktır. Sıcak, soğuk iklimler, ekstrem sıcaklıklar gibi dünya üzerindeki farklı iklimler ve iklim elemanları, insanın faaliyetlerine büyük etkilerde bulunmaktadır.

İlk coğrafi bilgilere Hesiodos, Thales, Pisagor gibi düşünürlerde rastlanmaktadır (Tümertekin ve Özgüç, 2006). Bu dönemde yaşayan düşünürler, doğa felsefesini temel araştırma konusu yapsalar da Karatani'nin belirttiği gibi, Yunanlı filozoflar sadece doğa dünyası ile ilgilenmemişlerdir. Örneğin Anaksimandros'un coğrafya üzerine gözlemleri vardır ve karşılaştırmalı medeniyetlerle ilgilendiği söylenmektedir (Karatani, 2019; 55). İlk dönem *physis* (doğa) üzerine soruşturmalar artmakla beraber, burada doğa, dışımızda bir şey olarak değil bütüncül bir yaklaşımla ele alınmıştır. Dolayısıyla doğa felsefesi görüşleri, felsefe ve bilimlere o dönemki coğrafya ve doğanın işleyişi hakkında önemli düşünceler sunmaktadır.

“Daha önce özetlenmiş olduğu gibi, Anaksimandros başta olmak üzere doğa filozofları dış doğayı sorgulamakla kalmamış, bütünlüğü içinde canlı organizmaların ve insan toplumunun tarihini, bir doğal tarih olarak aktarmaya çalışmışlardır. Coğrafya bu silsilede bir halkadır. Hekataios'un Periegesis adlı eseri, coğrafi tarih hakkında bir kitaptır. Herodotos olayları esasen bir doğal tarihin parçası olarak gören bu doğa felsefesi tavrını miras almıştır.” (Karatani, 2019, s. 65)

Bu dönemin doğa filozofları, bütünlük içinde doğayı ele almışlar ve bu bütünlüğün bir unsuru olarak toplumsal tarih de anlaşılmasına çalışılmıştır. Doğa felsefesi ve *physis* (doğa) ile ilgili geliştirilen fikirler, coğrafyanın ortaya çıkmasına kaynaklık etmiştir (Kılıç, 2019). Çünkü bu filozoflar, evreni, evrenin nasıl işlediğini, evrendeki hareket, zaman gibi kavramları inceleyen ve bu konularda sonraki döneme yararlanacakları önemli bir kültürel ve bilimsel -bugünkü anlamıyla olmasa da- miras bırakmışlardır.

Eskiçağ Yunan düşünürlerinden olan ve tarihin babası olarak nitelendirilen Herodot (M.Ö. 484-425), kültürleri anlatırken doğadan yola çıkarak anlatmaktadır.

“Herodotos'un Tarih'i, nomos'u physis perspektifinden yorumlama çabasıdır. Herodotos bir hadisenin nomos'a mı physis'e mi, yoksa ikisinin karışımına mı ait olduğuna karar vermek için onu detaylı bir soruşturmaya (elenkhos) tabi tutmuştur. Burada nomos'u (kültür, kurumlar) tarihsel ve görelî fenomenler olarak görür ve temeli physis'te -nomos'taki dönüşümlerin altındaki evrensel ilkedeyi arar. Farklı bölgelerin âdet ve törelerini araştırır ve analiz ederken kullandığı yöntem buydu.” (Karatani, 2019, s. 65)

Anlaşılmaktadır ki Herodot, kültürel, tarihsel olayları açıklarken doğayla ilişkili nedenleri kısmına ağırlık ver-

mektedir. Bu anlayış, onun doğanın, insanın beşeri faaliyetlerine ne kadar çok etki ettiği düşüncesine, dayanmaktadır.

Yine ilk dönemlerde Hipokrates (M.Ö. 460-375), insanların içinde buldukları çevrenin³ insan karakterine etkisini bildirmiştir. Bu bağlamda Asya ve Avrupa insanını karşılaştıran Hipokrates, bu iki ayrı bölgede büyüklük, şekil ve meziyet gibi çeşitli bakımlardan farklı medeniyetlerin olduğunu ifade etmektedir.

“Dağlık, sert, yüksek ve sulak yerlerde oturan ve büyük iklim farkları gören insanların iri yapılı, dayanıklılığa ve yiğitliğe elverişli yaratılıştaki olmaları pek doğaldır, hatta böyle yaratılışlarda bir dereceye kadar vahşilik ve hayvanumsuluk bulunur. Bol otlulu ve soğuk havalardan çok sıcak havalardan pay alan çukur yerlerde yaşayanlar, sıcak su kullananlar genellikle büyük ve normal güçte olamazlar; daha çok enine, etli ve siyah saçlıdırlar. Vücutları da aktan çok karadır, safravi olmaktan çok lenfavi olup ruhlarında yiğitlik ve dayanıklılık aynı şekilde bulunmamakla birlikte kanun şeklinde kullanılan adet bunu yaratabilir.” (Kranz, 1994, s. 184)

Burada Hipokrates, iklimle birlikte çevrenin, insan karakteri üzerine olan etkisini dile getirmektedir. İklimlerdeki büyük farklılık ve çevrenin, yani o bölgenin coğrafyasının sert ve yüksekte yer almasının buradaki insanların gerek bedensel olarak iri yapılı olmalarına gerek daha güçlü ve mücadeleci bir kişiliğe sahip olmalarına yol açmıştır. Dolayısıyla bu coğrafi unsurlar, insanın sadece bedensel yapısına değil, aynı zamanda ruhuna da etkide bulunmaktadır. Yüksek yerlerde yaşayan bu insanların vahşiliğe daha yakın görülmeleri, onların yaşadıkları mekânın yapısı ve sert iklim etkisiyledir. Daha sonra İbn Haldun'da işleneceği gibi şehirde yaşayanlar ise daha ince bir yapıya sahiptirler.

Yine Hipokrates, bol otlulu ve sıcak havanın görüldüğü çukur yerlerde insanların normal güçten yoksun, siyah saçlı ve vücutlarının da genellikle kara olduğu ve ruhlarının da diğerlerine göre yiğit olmadığı görülmektedir (Kranz, 1994). İklim ve çevrenin, burada insanın fiziksel yapısına, karakterine olan etkisi görülmektedir.

Bunun devamında, “Memlekette durgun suları ve yağmur sularını dışarı götüren ırmaklar varsa bu halde oradakiler sağlam ve açık renkli olurlar, ırmaklar bulunmaz da göllerden ve bataklıklardan durgun su içerlerse, bu gibilerin vücutları zorunlu olarak şiş-karınlı ve dalaklarından hasta olurlar. Yüksek, düz, rüzgârlı, bol sulu yerlerde oturanlar büyük ve birbirlerine benzer olurlar; fakat daha az erkekçe ve daha yumuşak yaratılışlıdırlar.” (Kranz, 1994, s. 184-185) İnsanların bedenlerinde yapılan bu değişiklik ile birlikte ruhsal yapılarını da etkilediği

³ Çevre, mekâna dayandığından metinde mekânla aynı anlamda kullanılacaktır. Çevre insanın yaşadığı yakın ve uzak mekândır. Çünkü dünya, uzay da etkileriyle insanın çevresini oluşturmaktadır. Dolayısıyla çevre kesin çizgilerle belirlenmiş bir yeri göstermez, bazen değişken olabilmektedir.

ortaya çıkmaktadır. Belli bir coğrafyada yaşamak ve belli iklim şartları altında yaşamak insanların bedenlerini, davranışlarını etkilemektedir. Hipokrates'in tıpcı olması, onun bu etkenlerin sağlık açısından da yorumlamaya götürmüştür.

“Çıplak, susuz, sert kışın şiddeti altında ezilen, güneşten kavrulan yerlerde şöyle insanlar bulunur: Kuru, sert, oynak eklemli, gergin, sık tüylü; böyle bir yaratılıştta iş arzusu gibi dayanıklılık kuvvetlidir; düşünceleri ve hırsları cüretli ve kendine bağlıdır; yumuşaklıklarından çok vahşilikleri vardır, sanat ve hünerlere daha eli yatkın ve anlayışlıdır, savaş işlerine elverişlidirler ve memlekette yetişen öteki şeyler de ona uygundur (Peri aeron böl. 24).”(Kranz, 1994, s.185)

Sert iklime sahip, su kaynaklarından yoksun bölge insanları ise gergin, kuru olurlar ama cesaretli ve yukarıda söylediğimiz insanların yumuşaklığının aksine serttirler. Bu insanlar savaşlara ve sanatlara daha fazla eğilimlidirler. Her iklim bölgesi kendine has özelliklerle farklı biçim ve karaktere sahip insanların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Asyalılarla Avrupalıların görünüş ve karakterlerini, onların içinde buldukları çevrenin etkisiyle açıklayan Hipokrates'in böylece çevrenin insana olan etkisinin ne kadar belirleyici olduğunu dile getirdiği, anlaşılmaktadır.

Aristoteles (M.Ö. 384-322) de coğrafyanın konum ve iklim faktörleri başta olmak üzere insanla olan ilişkisini ortaya koymuş düşünürlerden biridir. O, *Politika* eserinde, bu durumu, aşağıdaki şekilde özetlemektedir;

“Soğuk bölgelerde yaşayan ırklar ve Avrupa'dakiler cesaret ve tutkuyla doludurlar, fakat beceri ve beyin-güçleri biraz kıttır; bundan ötürü, genellikle bağımsız kalabilmelerine karşın, siyasal birlikleri ve başkalarına egemen olma yetenekleri yoktur. Öte yandan, Asyalı ırkların hem beyinleri hem de becerileri vardır, ama cesaret ve iradeleri eksiktir; bu nedenle hep köleleştirilir ve uyruk olarak kalırlar. Coğrafyaca orta bir durumda bulunan Hellen ırkı ise her ikisinden de bir ölçüde pay almıştır. Dolayısıyla, en iyi siyasal kurumlara sahip olarak özgürlüğünü sürdürüyor ve tek bir anayasa altında birleşse, bütün öteki ülkelere egemen olabilecek yetenekte.”(Aristoteles; 1975, s. 207)

Aristoteles (1975), ülkeler arasında olan bu farklı özelliklerin, Yunanlılar arasında da olduğunu ve bazılarının akıllı, bazılarının cesur, bazılarının da hem akıllı hem de cesur olduklarını vurgulamaktadır Demek ki, toplum

olarak coğrafyanın ortaya çıkardığı belirli insan türleri olmakla beraber akıl ve cesaret gibi özellikler bakımından aynı toplumda yine bireysel farklılıklar mevcuttur.

Kısaca, Eskiçağ Yunan felsefesinde zikredilen filozoflar, kendi dönemlerinde bile bulunan coğrafi bölgenin ve bu bölgelerin iklim özelliklerinin orada yaşayan insanları hem fiziki hem de karakter bakımından olmak üzere önemli ölçüde etkileyip belirlediği görüşündedirler.

4. İbn Haldun'da Coğrafya ve İnsan İlişkisi

İbn Haldun (1332-1406), genel de tarihçi ve toplumbilimci görüşleriyle öne çıkan özellikle de organizmacı devlet, toplum anlayışıyla adından söz ettiren İslam düşünürü ve tarihçisi olarak bilinmektedir. O, kendi döneminde, toplumların gelişimi ve dönüşümü üzerine evrensel ve tarihsel bir perspektif sunmakla kalmamış, coğrafyacı düşünceyi de öner çıkarmıştır (Kaya, 2005). Dolayısıyla Onun bu coğrafyacı yönünün araştırılması, insan-coğrafya arasındaki ilişkiyi özellikle toplum ve tarih görüşüyle genişletmesi bugünkü insan-doğa, insan-çevre arasındaki ilişkinin de izlerini vermesi ve günümüze de fikir vermesi açısından önemlidir. Çünkü insanın doğayla olan ilişkisi zamandan bağımsız olarak sürüp gitmekte ve bu ilişkinin doğru kavranması, burada ortaya çıkan sorunların çözümü ve insanın kendini bu ilişkide doğru konumlandırması açısından önem taşımaktadır.

İbn Haldun, çevrenin insan üzerindeki etkisini tarih kitabına (el-İber) Giriş olarak yazdığı *Mukaddime*⁴ eserinde toplumbilimle ilişkili olarak incelemiştir. Eserin başlarında, tarihi haberler, rivayetler ve bunları etkileyen maddi-coğrafi şartlar, haber ve rivayetlerin tarih kitaplarına yanlış aktarılmasının sebepleri gibi konular işlenmiştir. Sonraki bölümlerde ise o, nakle ve akla dayanan ilimler, dini ve akli bir temele dayanmayan bilgi alanları ve asabiyet, medeniyet, bedeviyet- hadariyet, imamet, hilafet, mehdilik, devlet teşkilatı, devlet müesseseleri, devletlerin kuruluş, büyüme, çöküş dönemleri, bu dönemlerin insan ve cemiyetlere etkisi, sanatlar, zanaatlar, şehircilik, ilimler, edebiyat, şiir... gibi geniş bir araştırma ve bilgi yelpazesi (İbn Haldun, 2007) ile kitabını bitirmiştir. Konuları bakımından oldukça geniş ve derin bir bilgiye sahip olan bu eser, o güne kadarki ilimler hakkında oldukça fazla bilgi vermekte ve bugünkü sosyolojinin, tarih felsefesinin de temellerini atmaktadır. Fakat, konumuz açısından burada bizim için önemli olan maddi-coğrafi şartların -tabii ki iklimle beraber- insana olan etkileri olduğundan onun bu konuyla ilgili görüşlerine yer verilecektir.

Birinci Mukaddime'ye insanların toplum halinde yaşamaalarının zorunluluğuyla başlayan İbn Haldun, bunun sebebini de ihtiyaçlarını doğada tek başına karşılayamamalarına bağlamaktadır. İkinci Mukaddime'de yeryüzünün yani deniz, kara ve ormanlar ile iklimlerin toplum ve insana etkisine geçmektedir. Böylece önce küre şeklinde dediği dünyanın her tarafının sularla kaplı olduğunu ifa-

⁴ Süleyman Uludağ, *Mukaddime* eserinin girişinde kendisinden önce yapılan tercümelemlerle ilgili tafsilatlı bir kritik yapmıştır. Bu ayrıntılı tartışma ve gerekçelerden dolayı araştırmada onun tercümesinin yer aldığı eserin kullanılması araştırmamız için uygun görülmüştür. Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. İbn Haldun (2007), “Mukaddime'nin Yazmaları, Neşirleri ve Tercüme-leri”, s. 139-148).

de eder. Bundan sonra da dünyanın yerleşilmemiş yerlerin, çöl, çorak ve boş yerlerin umran kurulan yani yerleşilmemiş toplumların olduğu yerlerden çok olduğunu dile getiren düşünür, bugün de açıkça kabul edilen kuzey yarım kürenin daha fazla toplumlara barındırdığını ifade etmektedir. Ona göre, dünya üzerinde yedi iklim (ekalim-i seb'a) görülmekte ve bunlardan birincisi ikincisinden, ikincisi de üçüncüsünden... daha uzundur. Bunun sebebi de suyun yeryüzünden çekilmesiyle meydana gelen dairelerdir (İbn Haldun, 2007). İbn Haldun'un, burada hem insanın toplum halinde yaşama gereği hem de bu toplumların yeryüzünde nasıl dağıldığı ve bunun coğrafi nedenlerini açıkladığı görülmektedir. Onun iklimle ilgili bilgileri elbette yeni değildir.

Yedi iklim anlayışının Batlamyus kaynaklı olduğu ve İbn Hurdazbih'in Batlamyus'un *Geographica* eserini tercüme etmesiyle İslam düşünce dünyasına girdiği söylenmektedir (Ağrı, 2006). Bunları anlatmasının sebebi ise iklimlerin görüldüğü yerleri ve toplumlara etkisini daha iyi bir şekilde arz etmektir, yani bu bilgiler bir bakıma sonraki konulara hazırlık mahiyetindedir.

Farklı iklim özelliklerine sahip bölgelerde, insanların dağılımı ve nüfus oranları da farklı olmuştur. Uygun iklim koşulları ile nüfus yoğunluğu ve yerleşim de yaşamaya uygun olması açısından doğru orantılı olmuştur.

Birinci ve ikinci iklim bölgelerinde, boş sahalar, çöl ve çorak sahalar bulunduğu, şehirler ve kasabalar az olduğundan nüfus yoğunluğu da azdır. Aksine 3. ve 4. iklimler ile bunlardan sonrakiler böyle değildir. Bu iklim bölgelerinde çöl ya da çorak alanlar az ve şehir, kasabalar da fazla olduğundan, toplumlar 3. ve 6. iklim bölgesinde toplanmıştır (İbn Haldun, 2007). Bu iklimlerin oluşması, güneş ışınlarının geliş açısıyla yakından ilişkilidir. Çünkü bu iklim şartlarının sonuçlarının yeryüzü şekilleri ile birlikte doğurduğu engeller, bazı yerlerde yerleşmeyi ve medeniyet kurmayı engellemiştir. Yeryüzü şartlarının zorlu olduğu, iklimin sert olduğu çöl gibi yerlerde buna bağlı olarak insan nüfusu da daha az olmuştur.

Tek tek dünya üzerindeki iklimlerin özelliklerini ve görüldüğü yerleri anlatan İbn Haldun, aynı zamanda bunları kendi içinde de çeşitli kısımlara ayırmış ve bu iklimlerden hangilerinin yaşamak için daha elverişli olduğunu ortaya koymuştur.

Güneyin aşırı sıcak olması ve kuzeyin de aşırı soğuk olması sebebiyle yaşamaya en elverişli ortamlar arzin ortası ile ılıman iklimlerdir. Ekvatordan kuzeye doğru sıralanan yedi iklimden en uygun olanı İbn Haldun'a göre dördüncü iklimdir. Bunun bitişiğinde bulunan üçüncü ve beşinci iklimler de buna yakındır. Güneydeki ikinci kuzeydeki altıncı iklim ise normalden uzak ve canlı yaşamına diğer iklimler kadar uygun değildir. Ancak, bunlardan sonra, en elverişsiz olan iklim bölgeleri ise güneydeki birinci iklim ile kuzeydeki yedinci iklimdir (İbn Haldun, 2007). Burada açıkça görüleceği üzere, İbn Haldun, iklim bölgeleri ile umran yani toplumların yaşayışı arasındaki ilişkiyi vermiştir.

Nerede nüfus yoğunluğu fazladır? Nerede daha az nüfus yoğunluğu dolayısıyla daha az toplumlar vardır? Neden insanlar belli iklim bölgelerinde toplanmıştır? gibi sorular burada yanıt bulabilmektedir. İnsan dâhil tüm canlılar, başta uygun iklim şartlarının olduğu yerlerde yaşamaya mecburdur. Yani insanların yaşam sınırını –sürekli yaşamak kast edilmektedir- iklim bölgeleri çizmektedir. Bu, başta gelen ve iklimin insan üzerindeki en etkili rol oynayan faktörü olarak karşımıza çıkmaktadır. Kuruluk ve rutubetsizlik, oluşuma engel olurken suyun çekilmesi, kuraklığın oluşması, rutubetin yok olması maden, canlı ve bitkilerdeki oluşumu önler (İbn Haldun, 2007). Dolayısıyla, sıcak iklim bölgelerinde, devamlı yaşamı engelleyen etken işte bu rutubetsizlik yani kuru hava şartlarıdır. Evrenin oluşumunu yahut canlılığı açıklayan ilk çağ filozofları bile nemlilikle yaşam arasında ilişki kurmuşlar hatta Thales, *arkhe* olarak suyu düşünmüştür.

Ayrıca yaşamak için uygun görünen bu iklim bölgeleri, medeniyetleşme açısından da insanı etkilemektedir. İbn Haldun'un deyişiyle, "...ilimler sanatlar, binalar, giyecekler, yiyecekler, meyveler, hatta hayvanlar ve canlılar, ortadaki bahis konusu üç iklimde (3. 4. ve 5. iklimlerde) oluşan her şey, itidal hususiyetine sahiptir. Beden, renk, ahlâk ve din bakımından en mutedil olan insanlar burada yaşarlar." (İbn Haldun, 2007, s. 259) Görüyoruz ki, yaşama izin vermekle kalmayıp aynı zamanda bu yaşamda insanların bedensel hatta ruhsal özelliklerine de iklim ve mekân etkide bulunmaktadır.

Yaşam şartları bakımından en uygun yerler 3. 4. ve 5. iklim bölgeleri olduğundan bedensel ve ruhsal olarak iyi özelliklere sahip insanlar da bu bölgelerde yaşamaktadırlar. Peki, ama bu etki nasıl ve ne ölçüde olmaktadır? Yani doğanın insana etkisi, determinist bir şekilde insanı belirler mi? Buna evet demek insanın, kültürel ve akıl yönlerini dışarıda bırakmak olur. Fakat katı bir determinist yaklaşım olmasa da bile insanı birçok yönden büyük ölçüde etkilediği de reddedilemez bir gerçekliktir.

İbn Haldun, bu noktada iklim elemanlarının etkisinin belirleyici olduğunu savunur, ona göre ilim, sanat ve bütün insan ürünleri iklimlerden etkilenmiştir. Farklı kültür ve medeniyetlerin oluşmasını, değişik inanç, düşünce, âdet ve yaşama tarzlarının ortaya çıkmasını hep iklimler belirlemiştir.

Medeniyetlerin gelişmesi, dinlerin de ortaya çıkışı veya yayılması iklimlerin etkisi altındadır. Güneyde Habeş, Yemen ve Sudan ile kuzeyde Slav, Frenk ve Türk kavimleri arasında Hristiyanlığın ve Müslümanlığın yayılması bu ülkelerin ılıman iklim bölgelerine komşu olmaları sebebiyledir (İbn Haldun, 2007). En çok peygamberler de yine bu yerlere gelmiştir. Büyük dinlerin ortaya çıkışı ve yayılması bile iklim bölgeleriyle ilişkili görünmektedir. İnsan ürünü olan sanat gibi faaliyetlerden din gibi unsurlara kadar birçok şeyi İbn Haldun iklim bölgeleriyle ilişkili ele almıştır.

Şahin ve Belge'ye (2016) göre, İbn Haldun, insanların fi-

ziki ve ahlâkî özellikleri ile buldukları iklim bölgesi arasında doğrudan bir ilişki olduğunu savunur ve böylece iklim şartlarının insanın tabiatını etkilemesini öne sürmesiyle bu bağlamda determinist bir yaklaşım gösterdiğinin söylenebileceğini ifade etmektedirler. Öyle ki İbn Haldun (2007), aynı zamanda iklim şartlarının insanların fiziksel, ruhsal ve ahlaki açıdan etkilerinin yanında devlet, şehir ve kasabaların dağılımlarını dahi etkilediğini düşünmektedir.

Ona göre, uygun iklimlerin olduğu (ılıman iklim bölgeleri) yerlerde, insan faaliyetleri de son derece gelişmiştir. Bu insanların, alışverişlerinde gümüş ve altın kullandıklarını ve meskenleri ile kılık kıyafetlerinin normal olduğunu söyler. Yüksek binalar inşa edip, aşırı ılıktan ve sapsmalardan uzak olan bu toplumlar ona göre, Suriye, Hicaz, Yemen, Irak, Hind, Sind, Çin ahalisi ile bunlara yakın olan Frenk, Gallular, Rum ve Yunan halkıdır (İbn Haldun, 2007; 260). Her açıdan ileri olan bu toplumlar, o dönem için bu iklim bölgeleriyle sınırlanmış ve medenileşme buralara ve yakın çevrelerine özgü olarak görülmüştür.

İbn Haldun (2007), yukarıda bahsettiği bölgelerin dışında kalan yani ekvatora yakın olan 1. ve 2. iklim bölgeleri ile kutuplara yakın olan 6. ve 7. iklim bölgelerindeki insanların her açıdan normalden uzak olduklarını, yapılarını kamış veya çamurdan, elbiselerini de ağaç yapraklarından veya deriden yaptıkları, hatta bazılarının kıyafet bile giymediği, yabancı meyvelerle beslendiklerini ve bunların ruhlarının nefis-i natıkadan çok nefis-i ucma-ya (konuşan hayvandan çok konuşmayan hayvana) yakın olduklarını ifade eder. Bu görüş, onun evrendeki canlı cansız her şeyin birbiriyle ilişkili olduğu görüşünden kaynaklanırken bunu evrim teorisine benzer şekilde yorumlayanlar da vardır. Öyle ki giyim kuşamdan beslenme şekli ve toplumun gelişimine kadar iklim ve yeryüzü özellikleri etkindir.

İbn Haldun'a (2007) göre, bunlardan bazıları–örneğin bazı Sudanlılar-vaşhidirler, çünkü orman ve mağarada yaşarlar, insan eti, ot yerler, bunların ahlâklarının da bozuk olduğunu ifade eder. Tüm bu medenileşmemişliğin sebebini coğrafi unsurlarla yani toplumların buldukları iklim bölgeleriyle açıklayan İbn Haldun, medenileşmenin kaynağında da bu özelliğin etkin olduğunu savunmuştur.

Aşırı sıcaklık 1. ve 2. iklim bölgelerinde insanları zenci yaparken, 6. ve 7. iklim bölgelerinde soğukluk sebebiyle havanın mizacı ve yapısı insanları beyaz tenli, kızıl saçlı ve mavi gözlü yapar. Güneydeki iklimlerden 1. ve 2. iklim bölgelerinde yaşayan siyahlaşarak değişmiş insanlara Habeş, zenci, Sudanlı denilmektedir. Ancak daha önce açıklandığı gibi mutedil iklim bölgeleri olan 3. 4. ve 5. iklim bölgeleri ile yakın çevrelerindeki insanlar havanın yani iklimin yapısı gereği yaratılış ve huy bakımından en uygun olanlarıdır (İbn Haldun, 2007). Deri rengindeki bu farklılık, insanların zıt yöndeki bir iklim bölgesinde uzun süre kalmasıyla değişebilir. Böylece iklimlerin insanın fiziki yapısı üzerindeki etkisini anlaşılırken, bundan sonra

iklimlerin ahlâk yapısına etkisini ele alınacaktır.

Bu coğrafi unsurlar, aynı zamanda insanın ahlâkına, karakterine yani ruhuna da etkide bulunur. İbn Haldun iklim ve dini inanış arasında da sıkı bir ilişki olduğunu söyleyerek çok sıcak iklimlerde yaşayan kavimlerde dini inanışın çok zayıf olduğunu iletmektedir (Şahin ve Belge, 2016). Sıcak iklime sahip bölgelerde havadaki hararet sebebiyle insanlar zevke, sevince daha fazla düşkünlüdürler. Buna gerekçe olarak da hararetin havayı ve buharı yayarak ruhlara karışması ile ruhun genişlemesi ve bir keyiflenme halini yaşatmasını gösterirler. Buna örnek olarak da İbn Haldun, hamamdaki insanların sıcaklık nedeniyle kendilerini kaybedip neşelenmelerini hatırlatır (İbn Haldun, 2007).

Sürekli böyle bir halde yaşayan insanların sağlıklı düşünemeyecekleri ve bu sebeple, bu gibi yerlerde uzun süreli medeniyetlerin kurulmadığı düşünülmektedir. Zenciler hafifmeşrep, kararsız ve keyiflerine düşkün olarak görülmektedir. İnsanların ahlâkını böylesine derinden etkileyen iklim şartları, özellikle sıcaklık arttıkça olumsuz davranışlara sebep olurken, zıt özellikteki yerlerde ise insanların daha sağlıklı düşünmelerine, işlerine sarılmalarına sebep olmaktadır (İbn Haldun, 2007). Böyle işlerine düşkün insanlar da mahsullerini biriktirme fırsatı bulurlar. Bu da toplumların zenginleşerek gelişmelerini sağlar. İki uç noktada olmayan iklimler en uygunlarıdır.

İklimin insanın ruh ve beden yapısına etkisinden sonra, şimdi de mekân ve iklimin ortak etkisiyle oluşan gıdaların, insanın ruh ve beden yapısı üzerindeki etkisi incelenecektir. İlıman iklimlerin insan yaşamına en uygun yerler olduğu anlaşılmaktadır, fakat İbn Haldun'a göre, bu bölgelerin her yeri aynı derecede bolluğa sahip değildir. Bolluk içinde yaşayan halka göre çöl ve çorak arazilerde yaşayan halk, gerek beden gerekse de ahlâk açısından daha iyidir. Çünkü daha az mamulle beslenen bu insanlar daha fazla çalıştıklarından düzgün vücuda sahip olurlar (İbn Haldun, 2007). Bolluğun bazı organların büyümesine sebep olduğu ve insanı tembelleğe sürüklediği düşünülmektedir.

Beslenme ve gıda insanın hem görünüşünü hem de mizacını belirlemektedir. Beslenme verimli ovalara ve uygun iklime sahip yerlerde gıda maddelerinin çokluğu ve bu insanların az çalışmasıyla, bedende bazı fazlalıkların oluşması, bazı organların genişlemesi ile şekil bozukluğu meydana gelirken, düşüncede dikkatsizlik ve gaflet yaratmaktadır. İki farklı gruptan sonra, üçüncü bir grup da şehir ve kasabalarda yaşayan halkı, temelde bolluk içinde yaşasalar da gıda maddelerini pişirerek yediklerinden ve içine karıştırdıkları maddelerle ince, latif ve hazmı kolay hale getirirler (İbn Haldun, 2007). Dolayısıyla besin maddelerinin çokluğu kadar bu besinlerin nasıl hazırlandığı da insan vücudunu ve karakterini etkilemektedir. İki uç arasında yine İbn Haldun, en uygunu olarak ılımlı olanı seçmektedir.

Yukarıdaki etkilerin yanında İbn Haldun'a göre, bu bol-

luk ya da gıda azlığı, insanların dini yaşayışını da etkiler. Peki, bu etki nasıl gerçekleşir? Ona göre, çöl, çorak topraklarda ya da şehirde yaşayan halktan kendini az yemeğe alıştırmış ve lezzetlerden uzak duranlar bolluk ve refah içinde yaşayanlara göre daha güzel bir dini hayat yaşarlar ve ibadetlerine daha düşkün olurlar. Bir diğer etki ise insanların etlerini yiyerek yararlandıkları hayvanların bazı özelliklerini kazanmalarındır. Örneğin, develerin sütü ve etinden beslenenlerin iç organlarının sağlam ve dayanıklı olması ile birlikte sabırlı olma, ağır yük taşıma gücüne sahiplik gibi bazı huyları da ortak olur (İbn Haldun, 2007). İbn Haldun karakter, inanış dahil tüm olayların arkasında gerçekçi nedenlerle açıklama gereği duymaktadır, bu anlayış da onun evrendeki her şeyin birbirine dönüştüğü, hiçbir şeyin yok olmadığı ve asıl belirleyici olanın insanın içinde bulunduğu durumlar olduğunu göstermektedir.

İbn Haldun'un evrendeki bu nedensellik zincirini nasıl kurduğu aşağıdaki atıfla daha iyi anlaşılmaktadır.

“Aynı noktadan hareketle ve esastan hareket ederek insanlardaki bütün huyları ve ahlaki vasıfları hayvanlara ve bitkilere, onlar vasıtasıyla de toprağa ve iklim şartlarına irca etmek mümkün olacaktır. Varlıklar piramidinin uç noktasında yer alan insan, sahip olduğu huylarını, ahlakını ve psikolojik vasıflarını geniş ölçüde kendisinden aşağıdaki canlılarla paylaşmaktadır.” (İbn Haldun, 2007, s. 275, dipnot)

Her şeyin birbirine bağlı olduğu bir evren ve işleyiş durumunda, elbette her şey birbirine bağlı olduğundan tesadüflere yer yoktur ve her olayın er geç somut bir nedeni bulunmaktadır.

Kısaca söylemek gerekirse, İbn Haldun insan bedeni, düşüncesi, huyu, karakteri, coğrafya, hava koşulları, beslenme rejimi vb. ile yakından ilişkili olup, bu görüşlerinin yeni olmayıp Hipokrat, Galen Yunan tabiplere ve Batlamyus gibi coğrafyacılar geri gittiğini kendisi de dile getirmektedir (Dağ, ve Aydın, 2017) Öyleyse onu diğerlerinden ayıran nokta nedir? Bu nokta onun bu ilişkiyi çeşitli şekillerde açıklaması, örnekler üzerinden sunması ve esas olarak umran dediği toplumbilimle ilişkisini kurmasıdır. Böylece o gerçekçi bir düşünceden yola çıkarak, ister fizikî durumlar olsun ister karakter ve düşünce gibi fizikî olmayan durumlar olsun hepsinin coğrafi şartlar; iklim ve coğrafi bölge, yenilen besinler gibi nedensel açıklamaları bulunmaktadır.

5. Tartışma

İklimin ve çevrenin insana olan etkisini çeşitli coğrafyacılar da ele almıştır. Bunlardan biri olan William Morris Davis'e göre, toplum fizikî çevreye uyum sağlayarak hayatta kalabilen organizmadır. Hatta insanın gelişme reçetesini bile fizikî çevre yazar. Ya da Ellen Churchill Semple'in insanı, yeryüzünün ürünü olarak görmesi (Tü-

mertekin ve Özgüç, 2005), yirminci yüzyılda hala coğrafyanın insan üzerinde ne kadar etkili olduğunu göstermektedir. Bu etkiyi en üst seviyede ele alan coğrafyacı Ellsworth Huntington, iklimin sağlık, fiziksel ve zihinsel yeterliliği belirlediğini hatta medeniyetlerin ilerleme ya da gerilemelerinde ana rolü oynadığını düşünüyordu (Tümertekin, 2005). Birçok coğrafyacının ve bilim adamının işaret ettiği gibi çevre ve doğa insanı büyük ölçüde etkilemektedir, bu insanın göz ardı edemeyeceği kadar açık bir gerçektir.

Siyasî coğrafyada da doğal (potansiyel) güçlerin, devletin siyasetini ve gelişmesini etkilediği ele alınmaktadır. Buna göre, büyük bir baraj inşa etmek ya da modern hava kuvvetleri geliştirmek doğanın etkisindedir, yani iklim ve yeryüzü şekillerine bağlıdır (Pearcy ve Axeander, 1948). Yeryüzü şekilleri başka bir ifadeyle bulunulan mekân ve bunun yanında iklimin özellikleri, devletlerin ilerleyişini yahut kaynak kullanımını etkilediğinden siyasi coğrafya açısından da önem taşımaktadır.

Bugün de insanın coğrafi şartların etkisinde olduğu ve bu etkinin izlerinin arandığı Eskiçağ Yunan Felsefesi Herodot, Hipokrat ve Aristoteles'in görüşleri ile İbn Haldun'un düşünceleri bağlamında bu etki incelenerek insan-coğrafya ilişkisi söz konusu düşünürler çerçevesinde incelenmiştir. Bu düşünürlerde, coğrafya ve insan ilişkisine bakıldığında, coğrafi unsurlardan özellikle iklim öğeleri, coğrafi konum ve yer şekilleri ile burada yetişen ürünlerin insanın yapısını, düşünmesini, hatta ahlâkını büyük ölçüde etkilediği görülmüştür.

Herodot, tarihle ilgili çalışmalarında farklı bölge insanların farklı gelenek ve adetlere sahip olduklarını açıklarken, Hipokrates doğrudan insanın bulunduğu çevrenin onun fizikî yapısına ve karakterine etkisi olduğunu ileri sürmüştür. Coğrafyanın bu etkisini kabul eden Aristoteles de ılıman iklimlerde en iyi siyasal kurumlara sahip insanların var olduğunu söylemekte ve akıl ve toplum açısından buradaki insanların daha üstün olduğunu savunmaktadır.

Dolayısıyla burada İlkçağ filozoflarında coğrafya ve insan ilişkisi, özellikle coğrafi unsurların insan yaşayışına, yapısına etkisi olduğu henüz coğrafya alanı kurumsallaşmadan önce felsefe alanında ortaya konmuştur. Hatta bu çalışmaların evren, doğa anlayışıyla da yakından ilişkili olduğu ve sahip olunan evren anlayışının aslında doğaya bakışı da belirlediği görülmektedir. Bu dönemlerde doğayla bir savaş değil, uyum sağlanmaya çalışıldığı ve doğanın kendinde bir değer olarak düşünüldüğü fark edilmektedir.

Eskiçağ Yunan Felsefesi ile İbn Haldun'da coğrafya ve insan ilişkisinin temelini dayandığı nokta bulunulan coğrafi bölgenin, insanı birçok yönden etkisi altına aldığıdır. Bu hem fizikî yapı ve görünüşünde hem de düşünce yapıları, ahlâkî durumlarında karşımıza çıkmaktadır.

Söz konusu Eskiçağ Yunan filozofları ile İbn Haldun,

ılıman iklim özelliklerinin görüldüğü bölgelerin hem yaşamak için en uygun bölge olduklarını hem de insan faaliyetlerinin burada daha gelişmiş olduğu görüşündedirler. İklim koşullarının uygun olmadığı çöl gibi yerlerde veya üretimin az ve yetersiz olduğu bölgelerde, insanlar da buradaki özelliklere göre hem yaşayış hem akıl bakımından daha alt durumda olarak görülmektedirler. Burası toplumun ilerlemesi yahut insanın iyi yaşamasında uygun görünmemektedir. İbn Haldun'un, Eskiçağ Yunan düşüncesindeki bilgileri miras aldığı ancak bunları geliştirip çeşitlendirdiği söylenebilir.

İslam dünyasında iklimler, iklimlerin insan üzerindeki etkilerini, toplumsal değişim gibi ana öğeleri genel de felsefeciler ele alsada İbn Haldun, bütünsel bakımdan toplum ve tarihle ilişkisini, tarihle ilgili geliştirdiği yöntemin dayanaklarını geliştirmek için ilm-i umrân (uygarlık bilimi) adını verdiği ilmi geliştirmeye çalışmıştır. Bunu yaparken kendisinden önceki felsefi gelenekten yararlanmış ancak onu diğerlerinden ayıran nokta onu tarih ve toplum ekseninde yeniden örgütlemesidir ki bu yönüyle de istisnadır (Dağ, ve Aydın, 2017). Bu özellik onu Eskiçağ Yunan filozoflarından ayırmaktadır. Çünkü İbn Haldun insan-coğrafya ilişkisinde coğrafyanın belirleyici etkisini kabul ederken bunu sosyolojik bir bağlamda değerlendirmiştir.

Yeni ve bağımsız bir bilim, insani toplumsal hayat ve toplumsal olayların bütününi oluşturan konusunu tarafından belirlenen bir bilim kurduğunun farkında olan İbn Haldun'un eseri, bugün "kültürel tezahürler" olarak adlandırılan insan toplumunu (etnoloji, antropoloji), kırsal uygarlıkları, yönetim biçimleri ve kurumları, şehir uygarlığına dayanan toplumları, ekonomik şartlar ve olayları, bilimleri, edebiyatı vb. içeren geniş bir eserdir (Corbin, 2013). O işte kurduğu bu yeni bilimle ilişkili olarak, toplumların nerelerde yoğunlaştığı, neden buralarda yoğunlaştığı, buraların iklim ve yapı özelliklerinin neler olduğu ve bu özelliklerin nasıl insan topolojileri ortaya çıkardığını bulmaya çalışmıştır.

İbn Haldun'un bir başka özelliği de spekülâtif felsefe binasını yıkararak, yerine gerçeği koymasındadır ki o burada sosyolojik bakıştan yola çıkarak olayları somut nedensellik üzerine kurmaktadır (Corbin, 2013). Yani o, metafizik veya kutsal bir güçle açıklamak yerine olgulardan yola çıkarak açıklama modelleri geliştirmiştir. Onun bu yönü de Batı düşüncesinde daha yaygın olmasına sebep olmuştur.

İbn Haldun'u Eskiçağ Yunan felsefesi dönemindeki coğrafya-insan ilişkisine dair görüşlerden farklılık teşkil eden bir nokta da onun kendi yakın coğrafyasından örnekler sunmasıdır. Üstelik o, konuyu daha geniş çerçevede ve daha keskin bir şekilde anlatmakta ve çeşitlendirmektedir. Bu da onun evreni nedenler ve sonuçlar bakımından birbirine bağlı bir yapıda görmesinden kaynaklanmaktadır.

6. Sonuç

İklim koşulları ve çevre, geçmişten bugüne kadar insan hayatını çeşitli şekillerde ve boyutlarda etkilemiş ve hala etkilemeye devam etmektedir. Ancak, ne çevre tamamen insanı belirleyebilmiş ne de insan tamamen çevresini değiştirebilmiştir. Her ne kadar bugün insanın doğaya olan etkisi en üst seviyede de olsa - yapay adalar yapma, gıda ürünlerini değiştirebilme vs.- insan yine de bazı olaylara sadece seyirci kalmayı sürdürmektedir. İnsan birtakım olguları ancak öngörmeye çalışmakta ve bunlara karşı çözüm üretememektedir.

Bugün birçok coğrafyacı ve bilim adamında karşımıza çıkan bir konu olan iklim şartları ve çevrenin, beşerî hayat üzerindeki büyük hatta belirleyici etkisi olduğu fikri, Eskiçağ Yunan filozofları ve daha sonra özellikle sosyolojik görüşüyle uyumlu olarak ele alan İbn Haldun'da da karşımıza çıkmaktadır. İnsanın fiziki görünüşü, yapısı, yaşayışı, düşüncesi, ahlâkî eğilimi söz konusu faktörler tarafından belirlenir diyen bu düşünürlerin görüş ve belirlenimleri, günümüz insanını ve tarihsel gelişimini doğru anlamak için yol gösterici özelliğe sahiptir. Bu yüzden coğrafya-insan ilişkisini doğru anlamak, hem insanı doğru anlamak, hem de bu ilişkiden kaynaklı sorunlara çözüm üretmek için zaruri görünmektedir.

Eskiçağ Yunan felsefinde ele alınan filozoflarda görüldüğü üzere, ılıman iklimlerde insan için en doğru yaşayış, karakter ve düşünce ortaya çıkarken, İbn Haldun bunu kabul etmekle beraber gözlemlerinden yola çıkarak bunu daha detaylandırıp çeşitlendirmiş ve toplumbilimle ilişkisini de kurmuştur. Onun bu yönü, coğrafya-insan ilişkisi konusundaki görüşleriyle diğer düşünürlerden ayırır.

Farklı toplumlarda yaşayan ve farklı dönemleri olan bu düşünürlerde, elbette bu ilişkinin örnekleri de daha çok kendi kültürleri ve yakın ülkeler olmuştur. Ayrıca kendi buldukları coğrafyayı merkeze alarak konuya yaklaşım sergiledikleri de görünen bir başka gerçektir.

Eskiçağ Yunan felsefesi ve İbn Haldun'da görülen bu anlayış, daha sonraki coğrafya çalışmalarında da benzer yaklaşımla, çoğu olayın insanın coğrafyayla olan ilişkisinden doğduğu fikri sıkça karşımıza çıkmaktadır. Bunu gerek Halford Mackinder gibi siyasi coğrafyacı ve tarihçilerde gerek sosyoloji ile ilgilenen sosyolog ve düşünürlerde görmek mümkündür.

Coğrafya, toplumların tarihini, kültürünü, yaşayışını nasıl etkiliyorsa -çünkü temelde insanı etkiler- felsefeye de etkisi araştırılmalıdır. Burada coğrafya ve felsefe arasında karşılıklı bir ilişki insan-mekân ilişkisi bağlamında ortaya çıkmaktadır. Bu ilişkinin araştırılması ve doğru bir şekilde ortaya konması insanın sadece varoluşsal olarak mekânla ilişkisini vermez aynı zamanda çevre anlamında mekânın etkilerini fark etmesi ve buna uygun sürdürülebilir bir yaşam gerçekleştirilmesi açısından da önemlidir. Bunun da insan coğrafyası açısından ülkemize büyük katkısının olacağı düşünülmektedir.

Kaynakça

- Ağrı, M. (2006). *İslam Coğrafyacılarında Yedi İklim*. 47, 195–214. Aristoteles; Çev. Mete Tunçay. (1975). *Politika*. Remzi Kitabevi.
- Corbin, H. (2013). *İslâm Felsefesi Tarihi* (A. Arslan (ed.); 2nd ed.). İletişim Yayınları.
- Dağ, M. Aydın, H. (2017). *Ortaçağ İslam Kültüründe Felsefe*. Bilim ve Gelecek Kitaplığı.
- Gökberk, M. (1979). *Felsefenin Evrimi*. M.E.B.
- Gümüşçü, O. (2012). *Coğrafya'ya Davet*. Yeditepe Yayınevi.
- İbn Haldun. (2007). *Mukaddime* (S. Uludağ (ed.)). Dergâh Yayınları.
- Karatani, K. (2019). *İzonomi ve Felsefenin Kökenleri*. Metis Yayınları.
- Kaya, B. (2005). *Türk Felsefe Tarihi*. Asyaşafak Yayınları.
- Kılıç, E. (2019). Doğa Felsefesi'nden Coğrafya'ya. In E. Elbaşı (Ed.), 1. *İstanbul Uluslararası Coğrafya Kongresi Bildiri Kitabı* (pp. 305–308). <https://doi.org/10.26650/pb/ps12.2019.002.030>
- Kranz, Walther. (1994). *Antik Felsefe: Metinler ve Açıklamalar*. Sosyal Yayınları.
- Liddell, H. G. . R. S. (2003). *No TitlLiddell and Scott's Greek-English Lexicon*.
- Pearcy G. Etzel, Lewis M. Axeand. (1948). The Substance of Political Geograpy. In *World Political Geography* (Second, pp. 3–13). Crowell Company.
- Şahin, Cemalettin and Belge, R. (2016). *İbn Haldun'da Coğrafi Determinizm*. 57, 439–467.
- The Oxford Dictionary of Current English*. (1987). Oxford University Press.
- Tümertekin, E. ve Ö. N. (2005). *Ekonomik Coğrafya*. Çantay Kitabevi.
- Tümertekin, E. ve Ö. N. (2006). *Beşeri Coğrafya: İnsan, Kültür, Mekan*. Çantay Kitabevi.